

הוויכוחים האידיאולוגיים בריכוז הווילנאי

(סוף 1939 — 1940)

עם פרוץ מלחמת העולם סביר היה כי הליטאים ינסו לנצל את מפתח של פולין על מנת לכבוש את בירתם לשעבר וילנה, אותה כבשו הפולנים מהם בשנת 1920. אולם ליטא, כמו אסטוניה ולאטביה, שמרה על נייטרליות, כנראה מתוך הסיקול שההסכם בין גרמניה וברית המועצות (הסכם ריבנטרופ-מולוטוב) על חלוקתה של פולין לא יאפשר לליטאים להגשים את מאווייהם, ואם אך ינסו ישמש הדבר עילה לסובייטים לכבוש את ליטא.

הצבא האדום נכנס לפולין ב־17 בספטמבר 1939, לאחר שהצבא הגרמני התקדם לתוך פולין החל מ־1 בספטמבר והגיע עד לנהר בוג, הגבול שהוסכם עליו בחוזה הסובייטי-גרמני. הצבא האדום נכנס לוויילנה ב־19 בספטמבר, המשטר שהוקם בוויילנה הכבושה היה שונה מזה שבכל יתר השטחים, וניכרה בו ארעיות לעומת שיטת הסיפוח הברור שהתבצע בחלקים הסמוכים של מזרח פולין.

כניסתו של הצבא האדום לוויילנה היתה בבחינת הקלה והרגשת רווחה נוכח הפחד מפני כניסת צבא היטלר לתוך העיר. פחד זה שהיה כללי, נפל במיוחד על האוכלוסיה היהודית שהיוותה ערב המלחמה 37% מכלל 200,000 תושבי העיר (השאר: 45% פולנים, 10% ליטאים, 5% ביילורוסים, 2% רוסים, 1% טאטארים, קראים ואחרים).¹ הצבא האדום נתקבל בהתלהבות בלהיירגילה לא בלבד עליידי החוגים השמאליים ועליידי הביילורוסים, שראו בו את משחררם מהעול הפולני.

רושם מיוחד עשו הפגישות בין היהודים לבין החיילים הרוסים, שביניהם היו גם חיילים יהודים. אלה האחרונים שיכחו את המצב תחת המשטר הסובייטי, הופעתם הלבבית יצרה את רושם כי נוצר האדם החדש במציאות הסוציאליסטית. מכל מקום, הוא היה שונה מהחייל הפולני המוכר.

בוילנה עם בוא הצבא האדום היתה הרגשה של הצלה. שמחה היתה נרמית בין היהודים.² אפטריוות נרחבות נפתחו בפני תנועה היהודי והנוער בכלל בתהום התעסוקות המקצועיות, הלימודים ועוד. ההרגשה הכללית היתה זו של תקווה חדשה, שלצידן היו גם חששות. אחת הסיבות לכך היתה סגירת כל היומונים בשפת אידיש אשר הופיעו בוויילנה (4), כולל העתון „וילנער טאג“ בעריכת הסופר וחבלשן רייזין, אשר בדרכי־כלל נקט עמדה פרו־סובייטית.³ התחילו לחפיע עתון ביילורוסית,

עתון ברוסית ועתון בשפה הפולנית, ואילו העתון האידו נעלם. מכל מקום, היום לשלטון הסובייטי התגבש כרע במיעוטו.

השיטות השונות שנקט הכיבוש הסובייטי בוויילנה, לעומת אחרים, מקורן בעובדה שבאותם הימים של כניסת הצבא האדום לעיר התנהל במוסקבה טנאיונות בין ברית המועצות וליטא על עתידו של חבל וילנה. זה הסתיים ב־10 באוקטובר בהסכם, לפיו יומסר החבל לידי ליטא, תמורת קבלת בסיסים צבאיים בליטא, שבחם יחנו כ־30,000 מחייליה.

ראיה זאת של עתיד חבל וילנה, הכתיבה לרוסים להתעלם מזרימת הטוני הפליטים אליה מאזורים שונים של פולין, ואף לעודדה. ב־27 באוקטובר נכנס הצבא הליטאי לוויילנה, מיבצע אשר הישלים ב־30 באוקטובר. בחירת פליטים המוניות מכל חלקי פולין, לרבות מהאזורים המזרחיים, לוויילנה החלה גואה לאחר שנפוצה הדיעה שוויילנה עומדת להימסר לליטא. היהודים הניחו, שזהו המקום שממנו אפשר יהיה להמשיך לארץ־ישראל ולכל חלקי העולם. סך־הכל הפליטים הגיעו ל־30,000 וכניחם כ־12,000 יהודים. זרימת המוניות זאת יצרה מצב קשה מכל הבחינות. בורס פליטים זה, אשר נמשך כשלושה חודשים, עד אמצע ינואר 1940, וזה התר סיכון רב של מעבר בין הגבולות בתנאי החורף הקשה במיוחד באותה שנה, הגיעו לוויילנה כ־700 אנשי תנועת „השומר הצעיר“, ביניהם היו גם חברים מרכזיים של התנועה, חלקם מתור שטח הכיבוש הנאצי, וחלקם הגדול מאותו חלק של פולין אשר נכבש על־ידי הסובייטים ב־17 בספטמבר 1939. על־פי ההסכם עם גרמניה.

במכתב מה־13.2.1940 כתוב: „הנגו כאן הריכוז הגדול ביותר — 670 שומרים. הגוי (כלומר הקיבוץ המאוחד) מונה כ־610, גורדוניה — 130, עקיבא — 80, הנדער הציוני — 240, המזרחי — 60, בסטטיסטיקה של מחלקת העליה של הסוכנות לקיבוץ הארצי בארץ נמסר כי בוויילנה מרוכזים 720 חברי „השומר הצעיר“. 350 מהם היו מרוכזים בוויילנה העיר, 250 בארבע נקודות בעריה־השדה ו־100 בחוות החקלאית.“ הריכוז בוויילנה נהפך למוחה ולבה של תנועת „השומר הצעיר“ בפולין באותה תקופה. בין יתר השליחויות שקיבלו על עצמם חברי הריכוז, היוותה העזרת שהגישו לחברי התנועה שנשארו באיזור הסובייטי.

שליחות קשה, מלווה לבטים ומאבק אידיאולוגי, היתה עזרת הריכוז השומרי לחברי התנועה שנשארו באזור הסובייטי. הם שמרו על הגבלות בקשרי סכתבים והמצאת אינפורמציה על הנעשה בארץ אימצו אל לבם את האמונה, כי יום יבוא והצינונות תוכר על־ידי המשטר הסובייטי כפתרון צודק להמיני היהודים.¹

בעיה זאת התריסה משום שעם מסירת חבל וילנה לליטאים, החליטו יהודים לא מעטים לנדוד לאזורי פולין המזרחיים, אם משום רצון לחזור למקום מגוריהם הקודמים ולהתאחד עם משפחותיהם ואם מפחד הלשנות ורדיפות. גדל מיספר היהודים המעוניינים לצאת לאזורים הנתונים לשלטון הסובייטי ואף לברית־המועצות עצמה, וזה מסיבות משפחתיות, אידיאולוגיות וכלכליות. במחצית השניה של

אוקטובר, לפני שהצבא הליטאי אמור היה להיכנס לעיר, החלה היציאה ללבוש ממדים המוניים.¹ לא מעט פעל גם הפחד מהאנטישמיות של הליטאים. אם כי רוב הווילנאים שיצאו או לאזורים הסובייטיים נמנו, בצורה זו או אחרת, עם חוגי השמאל והיסודות הפרוטובייטיים, הרי היו גם ביניהם אלמנטים אחרים. תנועה זו גברה לאחר הפרעות שאירעו בוילנה עם כניסת הצבא הליטאי ב־28 באוקטובר, וכדבריו של דב לוין הדבר נמשך עד ת־11 בנובמבר 1939, ובסך־הכל יצאו או מוויילנה כשלושת אלפים איש. תקופה זו מסכם דב לוין בכך:

...שההתלהבות הרבה שבת נתקבל הצבא האדום בידי המוני היהודים, ההודות מצד חוגים יהודיים עם המישר ומטרותיו, ובמקביל לכך גם נסיונות השתלבות במערכת השלטונית ובמנגנון — נסיונות שאופשרו גם בגלל הפתיחות מצד המשטר החדש, ריכוז גדול יחסית של פליטים מאזורים קרובים ורחוקים ובעיית קליטתם, התרוששות מהירה של המצמד הבינוני והנמוך, השתלבות חלקים מסוג בעסקי שוק שחור, הברחות ופעילות דומה, הטמנת בחובה התנגשות עם השלטון כמוקדם או במאוחר, ניתוק הקהילה מהעולם בכלל, ומן העולם היהודי בפרט, שיתוק המנהיגות המסורתית, אם מפני מאסרים ותגליות ואם מחשישם של הנתונים; ביטול פעילויות תרבותיות ופוליטיות מצד אחד, וצמיחתן של פעילויות מתחרות מצד שני, התגברות בולטת של עוינות מצד כלל האוכלוסיה למיעוט היהודי; השט גובר והולך באוכלוסיה היהודית לבטחונה, וכתוצאה מכך התנגדות לשלטון — או לפחות יחס אמביוואלנטי — מצד חוגים שהיו רחוקים מאהדה לסובייטים; נהירה המונית של יהודים משטחי השליטה הסובייטיים לכאן, כמונה לצאת למערב בכלל ולארץ־ישראל בפרט; בריחה המונית של יהודים לשטחי השליטה הסובייטית מפני רדיפות משטר עויין; התייחסות הסובייטים לדורשי המקלט הללו היתה כהתאם למדיניותם המקובלת, מתוך אינטרסים ממלכתיים גרידא.²

ביטוי דומה להשקפה הנ"ל אנו מוצאים במכתבו של ז. ג. בשם ההנהגה הראשית למזכירות הקיבוץ הארצי במרחביה:

...במקום הרגשה של חוסר ברירה וכמסקנה מזה — הכרח של הסתגלות למצב החדש, התחילו גורמים ניצנים של מחשבה אחרת: יציאה, ולו אפילו לאזור של כליף (הכוונה לווארשה ולפולין המערבית — מ.צ.), מוטב גיהנום עם דלת מאשר גן־עדן סגור. הנסיונות לדרום לא הצליחו, מכל מקום דרך זו לא באה בחשבון למאות. התחילו על כן לפנות לוילנה. יש לציין שההתלהבות אשר אחזה את כל הצבור היהודי עם הדירת הסובייטים נמוגה, קיימת בשטח זה נסיגה אחרנית. בהתחלה חשבו: הצילו אותנו ממוות, לאחר כך התחילו להתלהב מהאדיבות והיחס האנושי של החיילים, כסתירה למה שהיה מקובל בציבור, אח"כ התפלאו שאין הם

בולשביקים, אינם מחרימים, אינם שולחים לסיכור, אח"כ ראו שנותנים עבודה, אח"כ פתחו את כתי"הספר הגבוהים, ולא ידעו מהן תוצאות ההרשמה. חשבו שלא יהא כמו פעם בסולין. חשבו שיתנו לחיות. הנישול לא יהיה מלווה עם הרס של קיום כלכלי; תזעיר-בורגנות היהודית תחדור מיד לפקידות, למשטרה, להוראה, לקואופרטיבים. היתה הרגשה שהמעבר לא יעלה בכל כך הרבה דם, לצבור היהודי, לא יעשו השכונות פוליטיים, הנה גם לא שרפו את בתי-המדרש, את הישיבות לא סגרו. והנה ישנם סימנים — אם כי לא במתכונת כללית — של אי אלה שנויים. האנשים התחילו להרגיש שהחבל מתהדק ונעשה יותר צר. אי פה אי שם, נאסרו חברים ציונים. אמנם זה נעשה על פי יוזמה לאו דוקא מרכזית. אין עדיין אדמיניסטרציה מרכזית בשטח הכבוש...

...ישנן סתירות רבות בהתנהגות בכל מיני מקומות. אולם בכל זאת חל שנוי מסוים בגישת החברים אל המשטר החדש. הרבה יהודים אשר עד כה היו רחוקים מציונות, התחילו לחשוב — איך להגיע לא"י, זוהי תופעה הנעוצה בתגובה שלילית למשטר החדש¹.

בליטא הוקם קומיסאריון לענייני פליטים. אחת ההצעות הראשונות שלו היתה לפזר את הפליטים בוויילנה בכל קצות המדינה, משום שאין הליטאים רוצים שבוויילנה ירוכזו ציבור כה גדול אשר מוצאו ממדינה אחרת, ובמיוחד זו אשר במשך עשרות בשנים היתה צויינת לליטא.

הרעיון שחלק מהחלוצים בוויילנה יעבור לפנים ליטא היה מבחינת התנועה דבר לא מסוכן, כי בדרך זו ייווצר הקשר עם תנועתנו בליטא. היתרונות שנועדו כביכול לליטא כארץ גייטראלית, יעמדו בעינם גם במקומות אחרים של המדינה; מה עוד שהממשלה הליטאית עשתה מאמץ גדול להקל על המצוקה הכלכלית, ומבחינה זו התנאים מאוד השתפרו.

אולם בסוף מאי 1940, לנוכח הנצחונות הגרמניים במערב, החליטה ברית המועצות להשתלט לגמרי על הארצות הבאלטיות, והאשימה אותן בהאשמות שונות כדי לתת צידוק לצעדה זו. חודש מאי הביא שני מאורעות חשובים במהלך המלחמה: נפילת פאריס וכניסת איטליה למלחמה. היו שחששו את הקרבותם של הנאצים, אם כי לכאורה ישבו מוגנים לבטח על-ידי הצבא האדום.

כאשר הריכוז בוויילנה על כל שלוותיו הגיע לשיא הישגיו בהתארגנות הפנימית. בחברה, בעבודה ובציבור החברתי והתנועתי, פקדו את המדינה הליטאית תמורות גדולות עם כניסת הצבא האדום לליטא ומיגורה של הממשלה החוקית. ליטא צורפה למשפחת העמים הסובייטיים. צעד זה של הצבא האדום יצר סביאות חדשה בשביל התנועה. מצד אחד שמחה רבה להגברת כוחה של ברית-המועצות, ומצד השני תחושת הסכנה של פגיעה בתקוות לעליה. ההכרעה ההדדית-שמעית של השלטון הסובייטי להשתלט על ליטא, קבעה גם התייחסות שונה מזו שהיתה לו להתארגנויות הפוליטיות בשעה שהצבא האדום נכנס לוויילנה בספטמבר 1939, ושהתה בה כמה שבועות.

הוויכוחים האידאולוגיים בריכוז הווילנאי

עוד בינואר 1940 התכנסה המועצה הראשונה של הריכוז השומרי, ונקבעו ההנחיות הרעיוניות היסודיות המחייבות את הפעולה של התנועה במשטר זה, אך עוד לפני זה, בהתייעצות של חברי ההנהגה הראשית שהתקיימה בקובנה, בטרם הוקם הריכוז בוויילנה, סוכם כי:

ההכשרות חייבות להמשיך להתקיים ובכל מקום צריך לבוא בקשרים אמיצים עם נציגי השלטון החדש, ולהסביר להם את האופי המתקדם של מפעלנו, ולחזק להם כי אין סתירה בין נאמנותנו לציונות לבין הסוציאליזם המתגשם בברית המועצות...¹

האמונה כי ברבות הימים תמצא תנועת „השומר הצעיר“ תבנה מצד השלטונות הסובייטיים וקשר אל יהדות רוסיה היתה רווחת בשורות תנועת זו, אך בינתיים תביעה המיליציה הסובייטית המיחה על בריחת יהודים לארץ קאפיטאליסטית (מדובר על המעבר לליטא מהצד הסובייטי), הם ראו בתלוצים אלמנט בוגדני, ובעיקר בחברי „השומר הצעיר“ תאונטלינגנים, המסוגלים לסייע לבניין המולדת הסוציאליסטית. בעיניהם גראו העובדים לליטא כעריקים.

הקומוניסטים בקובנה התעניינו באופן מיוחד בקיבוץ ההכשרה של „השומר הצעיר“. לא היתה אצלם עמדה אחידה כיצד לנהוג בקיבוץ זה, דעה אחת אכזרה, שיש לנצל את הקיבוץ כעמדה קומוניסטית חשובה משום כך יש להתנהג עם החברים שבו בכסיות סעי, ולנהל בתוכם תעמולה רצינית. חלק אחד סבר שיש לפזר סיד את הקיבוץ, כאשר אין בכלל מקום בתנאים של עכשיו לתא קומוניסטי כזה, בסופו של דבר גברה השפעת הדעה השניה.

עוד במכתב שהגיע לארץ בסוף 1939 צויין, כי שאלת היחס למשטר הסובייטי מציקה לחברי התנועה ובעיה זאת נמצאת על הפרק בדיונים של הריכוז, ואומנם כבר ב־10 בנובמבר 1939 נפתח בשיחת הקיבוץ דיון על הנושא „התנועה הציונית אחרי חורבן פולין“, שאת מהלכו נמסר להלן, לדעת הפותח, יוסף שמיר:²

...בניסת הצבא האדום לפולין העמידה על סדר־היום את האפשרות של התפשטות הסוציאליזם (בדרך זו או אחרת) באירופה, ועומדת השאלה: העומד הסוציאליזם בסתירה להתפתחות הלאומית של העמים? פעם האשימו אותו בכך, ולמרות זה העמים הרבים בברית המועצות מפתחים את תרבותם העולה ומשגשגת.

אחרת היא שאלתנו. המהפכה העתידה לבוא יכולה לפגוש את עמנו מפרד בכל חלקי תבל עם מרכז קטן בארץ־ישראל. גוצרת סתירה בין המהפכה המתקרבת, ובין התנאים תבלתי־גורמאליים של עמנו שלא יצר לו עדיין בסיס לאומי לחיים והתפתחות.

פעם היה ויכוח בתנועה על הסתירה הטראגית, אולם אז היה דיון עיוני, כעת חזורת השאלה: האם (קיימת) סתירה בין הציונות והסוציאליזם? אנו עונים: ביסוד לא!

ברית המועצות מתייחסת באיבה לציונות ומכוונת כיום את כל כוחותיה

לאפיק אחד : היא בונה ומודיינת. בתנאים של היום, היא לא יכולה לתת את כל החופש לתנועה אחרת, שתיבדל מתמחנה.

אומנם בעתיד הדברים עלולים להשתנות. לא יהיה הפחד הגדול בפני אויב מבחוץ ומבפנים. לא יהיה צורך לחנך את כל ה-180 מיליון בדפוסים חיהודיים. לא יקרה אסון לכל עמי רוסיה, אם גם היהודים יבנו להם מולדת.¹¹

הנה לפנינו הסבר אשר נפוץ בתנועה, השומר הצעיר" לפני המלחמה, כי למעשה המהפכה נמצאת במצור (פחד בפני אויב מבחוץ ומבפנים). אולם בתקופת משפטי-מוסקבה, ובימים של חונת מולוטוב-ריבנטרופ גברה גם הביקורת על המיסטר הפנימי במפלגת השלטון ועל גילויי הסתאבות השלטון. בדברי הפתיחה של י. ש. יש, כמעט, הסבר אובייקטיבי ליתסה של ברית-המועצות לציונות, הוך תבעת אמינה כי הדבר הזה אומנם ישתנה בעתיד. ולשאלה : מה קורה בינתיים ? התשובה היתה :

המצב הוא אומנם קשה ואולם יש תקווה. כי לא במהרה תיכרת ההרבות העברית מיהדות פולין. עוד נשארו עקבותיה בתוך היהדות הרוסית שנקרעה מאחזו לפני עשרים שנה (על כך מעידות סגישות רבות עם החיילים היהודים) : על אחת כמה וכמה יהדות פולין, כאשר יוסרו פעם הכבלים ממנה, כאשר רוסיה תוכל לתת יותר חופש לתושביה.

אופיינית מאוד היא האמננה, כי אומנם יהדות פולין תמשיך עוד להתקיים, ובי זה עניין של זמן כאשר היא תשוחרר עם שחרור פולין. אל נשכח כי הברור מתקיים בסוף 1939, כאשר מזימות הנאצים היו טרם ברורות, כאשר ברית-המועצות התחלקה בינתיים עם הגרמנים בכיבוש פולין. אבל הפותח מבטא אמונה רווחת בין היהודים ובין חברי התנועה, כי כל זה תקופת-מעבר, פולין תשוחרר והמריצע של ברית-המועצות לסוציאליזם (בדרך זו או אחרת) יהיה גורם לשחרורה. דעה אחרת לגמרי מביע מרדכי רוזמן מקיבוץ אלגביש). הוא קובע כי :

היהדות במזרח פולין חלד בכיוון של טמיעה ואבדון. כבר כעת ניכר פרוצס של התבוללות בין הנער. הוא נוצר אחרי הסיסמאות החדשות. הסיכויים הם רעים, ולא צריך להיות אופטימי.

ולא זאת בלבד, אלא :

אם אומרים שרוסיה מוכרחה כעת לרכז את כל כוחותיה בשטח הבניה הרי זוהי מלאכה קונטרבולוציונית לכזון את כל הכוחות של הנער היהודי בכיוון אחר. מי שאומר כך, איננו יכול להגיע למסקנות של המשך הפעולה שלנו.¹²

דעה דומה, מפורחת מאוד, מביע חבר אחר (מרדכי מהבובש — קובל) :

לפני עשרים שנה נקרעה מתנועתנו הלאומית עריסתה של הציונות — היהדות הרוסית, שממנה יצאו הביל"ויים וחובבי-ציון, והנה עתה שוב נקרעה יהדות פולין, שהיתה המשען של הציונות במשך שתי מלחמות-העולם.

...התקופה הנורלית הזאת שמח תפקיד היסטורי על יהדות אמריקה, אשר תצטרך להפוך למבצר התנועה העולמית ולא רק למקור הקרבות והכסף.

ומה יהיה עם יהדות פולין ורוסיה? רובה בשבילנו אבוד! היציאה מדכאון פוליטי-כלכלי לחירות הקפיטה את רוב הנער, את רוב היהדות הסובלת, היהדות צועדת לקראת התבוללות גמורה, ועלינו להתחיל כבר עכשיו במפעל הצלה של יהדות זו.¹²

שאלה נורקת במהלך הדיון עלידי אבא קובנר:

מדברים כאן על בירור מדענים ומומחים, רוצה אני על כן לשאול: מה זאת ציונות — ידע אני עדיין; אולם מה זה סוציאליזם?

תפיסה אחרת מביע בדיון שמואל ברסלאב, חניך קץ וארשה, שמיד לאחר מכן עבר לפעילות תנועתית בשטח הכיבוש הנאצי:

השאלה היהודית היא קודם כל שאלת האנומאליה הכלכלית-חברתית, ורק אחר כך שאלת לאומיות. בתנועה הציונית אנו רואים את ההכרעה החברתית ואחריה דרכנו לסוציאליזם, המאמצות האחרונות הראו גם דרך אחרת לסוציאליזם, והם הורסים את הנימוק הראשי של הציונות הפרולטרית. ברית המועצות, בהתאמתה את היהודים לצרכי הבניה הסוציאליסטית, פותרת את שאלת האנומאליה היהודית, ובאופן כזה גם את שאלת היהודים. אולם היהדות הרוסית הולכת מתוך הכרה בכיוון התבוללות, היום ברית המועצות איננה יכולה להודות בתנועה הציונית, המפזרת את הכוחות הנחוצים לבניה הסוציאליסטית. במשטר הסוציאליסטי יהיה גם חופש חיים לאומיים, וגם חופש התבוללות, כל אלה תרוצים לחית חיי לאום עצמיים, יתרכזו סביב המרכז הלאומי בארץ ישראל, על כן, שאיפתנו לבניית הארץ היא: א) שאיפה לבנות מקום מקלט ליהודי הארצות הקאפיטאליסטיות והאנטר-סמייות; ב) שאיפה לבניין מרכז יהודי לאומי ויחסיים גם במשטר סוציאליסטי הבא.¹³

מובן טעמנו כי דעתו של ש.ב. היתה קיצונית ויוצאת דופן, ויש לציון כי בצאתו לשליחות קשה שטמנה לא חזר, לתוך לוע הכובש הנאצי, הוא היה ממעצביה האידאולוגיים של התנועה, ובמיוחד קץ וארשה, יחד עם מרדכי אנילביץ'. הדעות הנ"ל מצאו ביטוי אחר בוויכוחים תרעיוניים שהתנהלו בתנועה, בשטח הכיבוש הנאצי, אך אם נחזור לדיון של אותה השיחה, הרי דעותיו של ש.ב. בוקרו קשות בהמשך הוויכוח, אלכסנדר (מביאליסטוק) טוען, כי בניגוד לתפיסת ש.ב.:

גם בברית המועצות לא נפתרה שאלת האנומאליה החברתית של היהודים, כי הרי עובדה היא שהבסיס, המבנה הסוציאלי-כלכלי של היהודים, מבטא פירמידה הפוכה, שאלת היהודים תיפתר, איפוא, שם כשתיפטר מהיהודים, כלומר עלידי התבוללות, ואין זה מתאים לתפיסתנו (כלומר של השוה"צ) לראות בארץ ישראל מקלט רוחני או מפלט ארצי, ולא פתרון שלם ופתרון יחיד.¹⁴

והבר ההתנגדות הראשית וצחק זלמן שוואל שאלה נוקבת:

אנהנו מחייבים את המעמד הפעולה שלנו בפולין וביהדות הרוסית, או חושבים אותה לקונטרבולוציונית, אם כן למה באנו הנה?"

ברוח זאת טוען ומסביר אפרים (מקיבוץ מנהרת), ולדעתו:

יותר מדי הדגשנו בחינוכנו את העיקרון הסוציאליסטי, ופחות מדי את העיקרון הציוני. הכיבוש הסובייטי החריב את התנועה הציונית, ובתוכה את התנועה.

אפרים אינו מאמין בהצלחת פעולתנו, כי הויבסקציה תילחם בנו, ועל כן עבודתנו במחתרת תהיה קשה ביותר, ואשר לשאלה: באיזה צד עלינו להתייחס במלחמה, האם לצד האנטישמים או לצד אנגליה, צרפת וכו' ? תשובתו היא כי:

סיכוינו הנדולים ביותר קשורים בנצחון הסוציאליזם הבריתי, אם אנגליה תנצח, היא תבטא יותר אהדה לרעיון הציוני וימחק הספר הלבן.

ממשיך להתווכח עם ש.ב. גם איש מרכזי של התנועה (יעקב ליסק מקיבוץ אלגביש), הוא שואל:

אם אומנם נכון שברית-המועצות פתרה השאלה הכלכלית של היהודים ועל הציונות נשאר לפתור השאלה התרבותית (מרכז רוחני), לא טוב לי למה התווכחנו עם ה"בונד" שנים רבות ? ואם סבורים כך, אז למה באנו הנה ? הן יכולנו להישאר בשטח הכיבוש הסובייטי, ...לדעתו, הגשמת הציונות היא פתרון יחידי לאנומאליה היהודית. הגשמת הסוציאליזם (אבל סוציאליזם שיבוא, לפי דעתי, מלונדון) תחיש את הגשמת הציונות."

על הסתייגות מדעותיו של ש.ב. העיד, במשך כל מהלך הדיון, מלך (מסוסנוביץ):

את הגשמת הסוציאליזם בעם היהודי צריך להקדים לשיחזור לאומי. השאלה ביסודה ובתוכנה לא השתנתה."

יעקב (גוית מלך וארשה):

רוסיה אומנם פתרה את שאלת הפרט היהודי, ולא את שאלת העם."

בצורה חריפה מבטא עמדה דומה שוב מ.ר.:

היום העמדנו לדיון האם יש זכות קיום לישיבתנו כאן ולקיום התנועה ברוסיה הסובייטית. אם אנו חושבים שהסוציאליזם פותר את השאלה היהודית, למה אנו כאן והם שם. ברוסיה עתיד העם היהודי להתבולל. לחייל פצוע מוות יש שני אופני מיתה: או בבית-חולים או מוות על-ידי יריה. העם היהודי נידון ברוסיה למוות ממשך, אנו חייבים לקבוע עוד הפעם על הכרח קיום העם וריכוזו בארץ-ישראל, ועל כן אני מחייב את פעולת התנועה ברוסיה."

יצחק ולמנסון, חבר התנהגות הראשית, אמר:

היו לנו ספקות באשר לתוכנה הסוציאליסטית של ברית-המועצות, כי נתגינו מפלישתה של ברית-המועצות לפולין, ואולם כאשר נפגשנו עם המציאות, ראינו שיש ברוסיה גרעיני סוציאליזם כמו שתיארנו. המיטור הסובייטי עתיד להביא חיים מזהירים לכל אלה החיים בו; אבל בשבילנו, ויש בזה אבל גדול, הוא מביא מיתה, ואין הבדל אם זה מיתה נשיקה, אין אנו יכולים להיות שותפים לחירות הביילורוסים או האוקראינים, אשר נפגשו עם אחיהם, ונשתחררו במלוא מובן המלה.

גם היהודים שמחו עם הכיבוש; אולם זו שמחת הפרט שאפשר להבינה ואולי גם להצדיקה, אך בתור ציבור לאומי גידונו לכלית, אם ההתפתחות תהיה כזאת גם הלאה.

...אני מציג את הקשר לעם כמושכל ראשון. לא אדע להוכיח על ההכרח שבקיום המושכל הזה; הוא בעיני סימן לבריאות פסיכית, של כל פרט ופרט. ההרגשה הזאת להיות בתוך העם בימי מצוקה ובימי גבורה ולא לעזבו לגנצו — מעודדת אותי.

...לפי מיטב הכרתנו דרכנו מביאה לקראת הסוציאליזם. יש לדאוב שהארץ הסוציאליסטית שהבינה את כל השפות של כל העמים השוכנים בצלה, רק את שפת העם העתיק ביותר שהנחיל נכסי צאן ברזל לאנושות — לא הבינה. אני מאמין כי בוא יבוא זמן שעוד יבינו אותנו; אבל באם אפילו לא, הנצטרך לוותר על חיי עמנו? זוהי פילאנטרופיה רעיונית, וזה זר לתנועה המהפכנית.

...חטא הוא להדול מהעבודה משום שהם אינם מבינים אותנו. על כן מן ההכרח להקים מאקסימום של עובדות, בכדי שיתחשבו אתנו בעתיד, מיספר העובדים אותנו יהיה גיכר, אבל יש לנו הרשות המוסרית-מצפונית להיות קיום של התנועה ברוסיה."

בדברי הסיכום של הפתח את הדיון בלט הוויכוח עם דעותיו של ש. ב., אם כן:

...ברוסיה אין פרודוקטיביות של העם. ההתפתחות בתוך היהדות היא התבוללות, למרות פיתוח תרבויות לאומיות בעמי ברית-המועצות. התבוללות זו עלולה להביא להתנגדות בקרב היהודים עצמם, כי יש מוחות הרוצים בתרבות יהודית, ואז הם יגרעו למסקנה (נזכיר את המעשה על הסטודנט היהודי במוסקבה המתלהב מהצגת בריכוכבא, לפי שיפור שלונסקי ב, דפים לספרות"). מול הסכנה של התבוללות גמורה יכולה לקום תנועה עברית, כפי שהיא קמה בשנות ה-80 למאה שעברה, שיצאה נגד ההתבוללות שבאה בעקבות ההשכלה.

אולם שוב חוזר י. ש. להתנתו היסודית, כי התנהגותה של ברית-המועצות מוכתבת עלידי היותה במצור:

...באירופה הסוציאליסטית או סוציאליסטית-למחצה יוסר הפחד של רוסיה בפני העולם הקאפיטאליסטי, ואז תוכל המדינה הפנימית בתוכה.

המסקנה השניה היא, שיש עתיד לציונות באירופה סוציאליסטית:

...אנו מבינים את הסיבות האקטואליות שבגללן ברית-המועצות מתנגדת לציונות. אולם להבין אין זאת אומרת להסכים... יש לקוות כי ברבות הימים גם רוסיה תודה בצידוק דרכנו... אנו מסייכים, ויש לקבוע: אין אנחנו אומרים את הדבר הזה רק כרגע. ההחלטה הראשונה על ההמשך והמעשים הראשונים, באו לפני ההסכם עם ליטא, כאשר לא ידוע היה לנו כלל וכלל מתי נזכה לראות עתון מתארץ.

ומול הניסוק, שהיינו בחינוכנו יותר מדי סוציאליסטים, שואל המסכם:

אם כן למה נשארו (עם אנשי „החלוץ“) היחידים במערכת הציונית? הרי ראינו את הציונים שלנו שאינם סוציאליסטים (למען הדיוק: „ציונים“) בכל הרפתם.

יכולים אנו לומר בגאווה, כי התנועה והאידואה כלל לא נשברה, אם כי עבר עלינו כל מה שעבר. הבה נשאל מה נעשו של ה„בונד“, המפלגה החזקה הזאת רק אתמול.²⁰

אכן, בזאת לא הם הוויכוח, כי כבר באותו חודש נובמבר 1939 הוקדשה שיחת הריכוז בוויילנה לציון „עשרים ושתיים שנה למחפכת אוקטובר“, ובדיון זה הורגו מהנושא של יהדות וציונות, הוקדש לחילופי דברים על המציאות הסובייטית, כפי שראו אותה בימים ההם. ב־18 בנובמבר היתה שיחת הקיבוץ של „השומר הצעיר“ בוויילנה סוקדשה לבירור סקף בנושא זה. מרדכי רוזנן (אלגביש) סציג בכל הריפותה את הבעיה:

האם ברית-המועצות נמצאת בקו ישר עם כל התנועה הסוציאליסטית, או שעומדת מהצד השני של הבאריקאדה, והולכת ומתרוקנת מתוכנה הסוציאליסטית?

...תחוות הנרמניסובייט היה בשבילנו ובשביל כל סוציאליסט חושב, להפתעה קשה. מבחינה זו עלינו לברר, האם ברית-המועצות מתרוקנת מתוכנה המהפכני, ונעשית למדינה אימפריאליסטית מיוחדת במינה, או שהפוליטיקה שנקטה הינה רק תחנה בדרך ההתהוות לקראת בניין הסוציאליות?²¹

יעקב ליסק (אלגביש — שזנן) אומר כי:

...התקופה היותר יפה בהסתחותה של ברית-המועצות היתה התחלת המחפכה שהתפשטה אז בכל אירופה, ולטענה דוכאה בכל הארצות. פרט לאחת, השאלה שעמדה היתה שאלת קיום הארץ הסוציאליסטית היחידה בים העולם הקאפיטאליסטי. ברוסיה התחילו לוותר על הקו הסוציאליסטי, לא במעט בתוקף התנאים

של ארץ נחשלת, הזכנס תשלום לפי אקורד (קבלנות), קמה הנזעה של סטאכאנובים, שהם אריסטוקרטיה של פועלים, פועלים אלה, הפקידות, המתנדסים וכו', מהווים מעמד בתוך מעמד. כל מי שרוצה להגיע לשלבים הגבוהים של התכרת, מוכרח להצטרף למפלגה הסוציאליסטית. באופן כזה היה הביורוקרטיה בתנאים יותר טובים, ילדיה אוכלים יותר טוב, לבושים יותר יפה וכו'.

...כיום שלטת ברוסיה הביורוקרטיה. לדבר על הסוציאליזם בעת ברוסיה זהו אילוויה!

ועוד: עניינה המדיניים של ברית-המועצות לא מודחים עם ענייני התנועה הסוציאליסטית. לפני שנים ארגן קאסיין (מנהיג המפלגה הקומוניסטית בצרפת — מ.צ.) את „החזית העממית" תחת הסיסמה „אל התנו בצרפת שההיטלריום ישתלט". היום הוא מנן ומצדיק את אותה גרמניה של היטלר, ואשר לחזית האחרון (בלוצר, חזית ריבנטרופ—מולוטוב): היטלר כבש עוד ארץ אחת והסובייטים לקחו חלקם... רוסיה התרוקנה מתוכנה הסוציאליסטי מבפנים ואז מוכרחת היתה גם לשנות את הפוליטיקה החיצונית. כל זה התבלט בהסכם ריבנטרופ—מולוטוב.¹⁷

דעה שונה מהנ"ל בוטאה על-ידי חלק מהדוברים הבאים באותה השוהה. ישראל (מקן ראדום — קיבוץ „הכובש") טוען כי:

מן ההכרח היה לסור לפעמים מהקו הסוציאליסטי, אולם העיקר הושג. רוסיה היא ארץ תעשייתית העומדת ברשות עצמה. להשיג גדול יש לחשוב את מערכת החינוך, העומדת על רמה גבוהה מאוד. העובדה שהאדם ברוסיה מרגיש בצמיחתו, זה בלבד מקרב את רוסיה לסוציאליזם.¹⁸

ישוב מדגיש שמואל ברסלאב (קן וארשה — תמונה) את גירסתו. הוא מבקש להשתחרר מהרגשות ולדון באופן ראציונאלי, בציינו כי גם עליו העיקה אווירת הדיקטטורה ברוסיה:

...בחצי „השומר הצעיר" לא הייתי יכול להתאקלם במיטרה כזה, ובכל זאת אני מחייב את הנעשה שם.

...אין זה נכון כי ברוסיה נוצר מעמד חדש, ההבדלים בשכר אינם יוצרים עדיון מעמד מיוחד, כי אי אפשר להשתמש בכסף זה לניצול אחרים. הכסף איננו יכול ליהפך ברוסיה לקאפיטאל. העובדים יותר מוחר להם לזכות בדרגה יותר גבוהה של חיים. זה מוצדק מבחינה סוציאליסטית.

...יש גם להסכים עם השלטון החזק, כי ברוסיה מפותחת החבלה, וסור הרמוקראטיה מוצא הצדקתו בטעמים פוליטיים. כגוחך לו מולוטוב היה שואל את דעת העם, האם לפלוש לפולין.

...טוב עשתה רוסיה שניצלה את הסתירות בין הארצות האימפריאליסטיות, כדי לחזק את עמדתה.

...היטלר יהיה בין כה וכה חליש אחרי המלחמה, ואת זאת תשתדל רוסיה לנצל, בכדי להשלים את הסוציאליזם בעולם. על כן נוסקתני היא: ברית

המועצות היא ארץ בנית של הסוציאליזם, מדיניותה היא נכונה, ובה קשור עתיד תנועת הפועלים הבינלאומית.²⁷

עמדה דומה בוטאה על ידי אבא (צכנוב — קיבוץ „הזרם“):

...י. לוסק תיאר לנו את סטאלין בתור שליח הקאפיטאליזם, ושמאל ב. מצדיק את כל מעשיו. נוהגים להסביר כי הכולשביזם הוא פרי תנאי רוסיה בלבד, אך זה לא נכון; השיטה הכולשביסטית מתאימה גם לארצות המערב. אבא מצדיק את הדיקטטורה של הפרולטארוזן ושל המפלגה הקומוניסטית, בתקופת המעבר מקאפיטאליזם לסוציאליזם, אבל „איראפער לא לשלול את הקולטוס האלוהי כמעט, של אדם אחד“, אך הוא מתנחם:

זה יחלוף: „אנגליה רצתה לכוון את גרמניה נגד ברית המועצות.“²⁸

הגיל מתווכח עם מאמרו של יעקב עמית מעל דפי עתון הקיבוץ הארצי, שבו קבע כי המלחמה היא בין שני המחנות: הפאשיסטי והדמוקראטי. אין זה נכון:

...היטלר וציסברליין שניהם נציגי ארצות קאפיטאליסטיות, רוסיה היתה צריכה להישאר בייטראליות; לא להתקשר עם גרמניה ואף לא עם אנגליה, עליה להתבסס על תנועת הפועלים הבינלאומית.

בכיוון דומה מתבטא יעקב (קן וארישה — קיבוץ „גזית“):

ארץ קאפיטאליסטית היא בעלת מעמדות, ברוסיה אין מעמדות... ברוסיה אין ניצול, כי כלי היצירה הם בידי העם, ועליכן היא ארץ סוציאליסטית.

לפי דעתו טעינו כאשר ביקרנו את ה„קורס“ התרבותי ברוסיה, אין גם לשלול את המיתוס של סטאלין, בשביל האימפריה הרוסית דרוש סמל, לעומת זאת מבקר יעקב את מדיניותה של ברית המועצות:

...הפוליטיקה הסובייטית הרסה והחריבה את תנועת הפועלים, רוסיה דואגת רק לחיזוקה היא, מי שאומר כי טוב שאנגליה תישל, ייווכח כי הרס הדמוקראטיה המערבית הוא גם הרס של תנועת הפועלים, איני מאמין יותר מדי בכוחו של הצבא האדום, הוא לבד, בלי תנועת הפועלים, לא יגשים את הסוציאליזם בעולם כולו.²⁹

אברהם (מזוילנה) מבקר את עמדתו של ש.ב. הרוצה למצוא הצדקה לכל המתרחש ברוסיה, לדעתו טרעה מי שמבזר כי ברוסיה נוצר קאפיטאליזם מדיני. לדעתו אין סכנה לסוציאליזם, אך בדרך ההגשמה נתקל הסוציאליזם ברוסיה בקשיים העלולים לעכב את קצב ההתקדמות, אך המתווכח העיל מסתייג מדיכוי המחשבה והחירות ברוסיה, ונגד הסטאנדארטיזציה של החיים, עליה כתב אנדרה גייד בספרו האחרון. יש גם להתנגד לפולחן של סטאלין, כפי שכא לודי ביטוי, בין היתר, באותה אסיפה המונית שהתקיימה בזוילנה, שמהצית סיסמאותיה היו מוקדשות לסטאלין, ואף לא סיסמה אחת לסוציאליזם הבינלאומי.

ואשר לפוליטיקה ההיצונית: רוסיה גרמה לא במעט להתפרצות המלחמה, אבל היא אינה לוקחת חבל בזה, וזה טוב. עתה היא מעוניינת בהחלשת שני הצדדים הלוחמים. גם הוא מסתייג ממאמרו של עמית „סכנות“, מלחמה זו אינה מלחמה בין הדמוקרטיה והפאשיזם. זוהי מלחמה אימפריאליסטית שנית.¹⁷

מיסתתף נוסף בדיון היה ישראל (מוארשה — קיבוץ „במבנה“):

לדעתו של ליסק אין ברוסיה קאפיטאליזם מדיני. המשק ואמצעי הייצור הם בבעלותו של העם כולו.

...בתור תנועה קיבוצית אנו מאוד רגישים להופעות של שלטון יחיד ודיקטאטורה. אבל אל נשכח כי זה לא קיבוץ של 80 איש, כי אם תנועת המונים של 170 מיליונים, ובהכנס מחייקים, ועל כן הדיקטאטורה של המפלגה האחת היא ברוסיה הכרת.

רוסיה נתנה בצעדיה האחרונים יד למלחמה, אולם ברית-המועצות התחזקה, וזאת ערובה להתקדמות אנטישית. יחד עם זאת אין להתכחש, כי המדיניות הרוסית אינה צועדת בדרך האינטרסים של כל מעמד הפועלים. תכסיסה גרמו לפשיטת רגלם של ערכים סוציאליסטיים, אבל היא מוכרחה כך לעשות. זה אומנם אסון, אם תופכים תכסיסים לאידיאולוגיה.

...מיבת חורבן הקו הסוציאליסטי שלה במדיניות הבינלאומית, הוא איר האמון בתנועת הפועלים. זהו חטא שלא יסופר לה! הקומינטרן, זה שנים, נהפך לכלי בידי מדיניות-החוץ הרוסית.

...האם רק רוסיה המועצתית היא כתובת לאוריינטאציה של מעמד הפועלים? מי שמכיר כן, מוותר על יסודות אידיאולוגיים של עצמו. הצבא האדום לא יוכל להביא את הסוציאליזם על מידונו.¹⁸

המשד השיחה התקיים ב-25 בנובמבר, ושוב חילוקי-הדעות כפי שהיו במשך השיחה הראשונה.

וליג („אחודה“) טוען, שהביקורת על ברית-המועצות עברה על המידה, וזה טוב עם השקפות אנטי-סוציאליסטיות. ברית-המועצות קיימת וקיומה מחייב שימוש בכל האמצעים. לדעתו, גם לבין חשב כך בשעתו.

קשה במדינה ענקית כזו להשליט מיד סדר בוסתני ורוח חדשה. כל אלה המצפים לשינויים מהירים הם קצרי-רוח. באחרונה ניכרת ברוסיה שאיפה לפתח תרבויות לאומיות.

...לדעתו, רוסיה לא פתחה את השאלה היהודית; והיא בכלל טרם יצאה מהשלב של התגבשות פנימית, ועל זה תמיד העובדה שהוא אינה רואה את תפקידה כרגע להתערב בחיים הפנימיים של המדינות השכנות (ליטא, למשל). רוסיה איננה מעוניינת במלחמה. היא רק מתנוננת. למה לוחצת על פינלאנד? על מנת להתחזק בצפון. הארצות הבאלטיות נוצרו עלימנת לאפשר אינטרבנציה. ואם רוסיה הצטרף להיכנס לפינלאנד אין לעצוק „אנרסיה“. אז יקום בפינלאנד משטר יותר קרוב לסוציאליזם.¹⁹

מעניין שהגיל מביא את הדוגמה של ליטא: והרי כעבור זמן קצר ביותר של חודשים ספורים, לאחר שליטא תחזירה לעצמה את וילנה וסביבתה תוך הסכם עם ברית-המועצות, שוב היא נכבשה על-ידי הצבא האדום והחלה סוכייטואציה של ליטא. אולם מנקודת-הראות הנ"ל: אם כיבוש פינלאנד מוצדק — מוצדק גם כיבוש יתר הארצות הבאלטיות.

משה (וילנה — „לשטער") קובע:

...ברוסיה אין מעמד שרוצה להשתלט על מעמד הפועלים. יש אפשרות של בניין הסוציאליזם על-ידי תפיסת השלטון בידי מפלגת אחת ודיקטאטורה פרולטארית. את הארצות הקאפיטאליסטיות מציין חוסר עבודה, ואילו ברוסיה מובטחת עבודה לכולם. נכון כי ברוסיה שולטת ביורוקראטיה, אבל יש שם גם דמוקרטיה; זהו מעמד של צנטראליזם דמוקרטי.

ישנן סתירות בין ברית-המועצות ומעמד הפועלים הבינלאומי. רוסיה מעוניינת במלחמה, כי זו מלחמה אימפריאליסטית; אך הפרולטאריון העולמי איננו מעוניין בה. לדעתי, הפרולטאריון צריך לקבל עמדה אנטי-מלחמתית.³³

בדברי הסיכום, גם בשיחה זו, אמר יוסף שמיר:

הייבום אני להרכין את ראשינו בפני מפעלה הכביר של רוסיה, ששיחרר 170 מיליונים מכבלי העבדות, שעשה מהעבודה ערך עליון של החברה, שאיפשר פיתוח תרבויות לאומיות, שנתן שיוויוניות מלא לאשה, שיצר יחס חדש לאדם וכבוד לו.

ואשר למצב הכניה, הרי על מנת להשיג את המעצמות הקאפיטאליסטיות הגדולות בתעשייה הכבדה ובכל שטחי הייצור, דרושות לרוסיה עוד 20—25 שנה. זהו, לדעתי, היסוד הכלכלי של הדיקטאטורה בברית-המועצות.

על השאלה: האם הביורוקראטיה היא מעמד? התשובה: לא; „המעמד" החדש ברוסיה אינו כובל את התפתחות החברה, הוא מעוניין בקידום מתמיד של המשק הסובייטי. מה תחת עישה כל אופוזיציה אחרת, אילו הגיעה לשלטון, האם לא תוכניות חומש?

ברוסיה אין בעלות פרטית על אמצעי הייצור; ישנו משק תוכנית. אין על כן טעם לדבר על „קאפיטאליזם מדיני".

הדיקטאטורה ברוסיה יצרה יסודות המשק הסוציאליסטי ומפתחת אותו. על כן היא דיקטאטורה פרולטארית של מעבר, בין קאפיטאליזם וסוציאליזם, ועל כן המלחמה היא לחיים ולמוות גם בפנים רוסיה, וגם בין רוסיה והעולם הקאפיטאליסטי. המלחמה הזאת מתצאת את ביטויה בפוליטיקה החיצונית של ברית-המועצות.

...עדיו נסתרים מצינינו המניעים להסכם עם היטלר. ידועה רק התוצאה. ברית-המועצות נשארה נייטראלית. אם היא תדע לשמור על נייטרליות גם להבא, טוב המעשה אשר עשתה. הפוליטיקה המדינית של רוסיה וזו של תנועת הפועלים אינן עולות

הוויכוחים האידיאולוגיים בריכוז הווילנאי

תמיד בקנה אחד. לפעמים מתגלות ביניהן סתירות רציניות. את הסתירות האלו אפשר יהיה ליישב רק אז כאשר תתגבש תנועה סוציאליסטית מהפכנית עצמאית בארצות המערב. היא תדע להישאר נאמנה לייעודה, ובלתיירלתלית בתכסיסה המשתנים בהכרח של המדיניות הרוסית.

...כעת המלחמה היא אימפריאליסטית. אולם אם אנגליה וצרפת תיפולגה, עלולה לפרוץ מהפכה סאמיסטית, וחבנו יכולים להגיע לאירופה סאמיסטית תחת שלטון היטלר. ואם גרמניה תיפול, יש סיכוי למהפכה סוציאליסטית בחוכה.

...האם ניתן זה אומר, שתנועת הפועלים צריכה לראות במלחמת המעצמות נגד גרמניה את מלחמתה ולהמוד בה? לא ולא!

תנועת הפועלים צריכה, עליידי היפעה עצמאית ואמיצה, לחשל בידה כליון, אשר תוכל להשתמש בו בבוא השעה.

מסכם י.ש.:

באנקת ברצחים על ידות קטל נשמעים פעמי המהפכה המתקרבת.⁴⁴

הדיון הנ"ל שיקף למעשה את הילוקיהדעות שהתקיימו באותו הזמן גם בתוך הקיבוץ הארצי. קשה לומר כי מסכם הוויכוח ביטא דיוקא את הקו הנגראלי של הקיבוץ הארצי (למשל, לגבי אופיה של המלחמה), אולם אין לשכוח שזאת תקופת ניתוק מאז עזבו השליחים את התנועה, וההדרכה בכתב לא פעלה כראוי. מעניינת הערות לגבי הבעיות שבפניהן הועמדו, ואף רמת הדיון הגבוהה. אולם זה היה ויכוח על כי מנחות.

...כל החוצות מלאו אנשים. הנה נשמע רעש הטאנקים וגיראו החיילים האדומים. נשמעו ברכות שמחה לכבודם. נוכחנו אז, מה חזק הוא שלטון הפועלים ברוסיה. הרגשנו את עצמנו יותר בטוחים. חזרנו הביתה. בחוץ עוד נשמעו הרי שירה, ומכפנים הפקפוק המכרסם... אחרי ויכוחים בפינות הקיבוץ נקראה אסיפת הריכוז, בכדי לכוון ולקבוע את עמדתנו לאור המצב שנוצר. הוויכוח היה סוער! שונות היו הדעות. הרוב התבטא שאומנם שמחים אנו לנצחון הצבא האדום, אבל זה אינו יכול לספק את דרישותינו, כתנועה ציונית חלוצית. היו שאמרו שעלינו ככלל להסל את הקיבוץ. כי במשטר הסובייטי אין לנו אפשרות קיום ולא כדאי להכות עד שיפגורו אותנו. אבל האסיפה הסתיימה בזה, שאסור לנו לזוז מכאן ויש לחפש דרכים לעליה גם כתנאים הקשים שנוצרו כעת.

מתחילים הוויכוחים האידיאולוגיים בריכוז. המבליטים במידה גדולה את ההשפעה הרבה של ימי הסובייטים. אולם מבליטים כאחת את הכוח הפנימי והאמונה של רוב החברים בדרך התנועה. לא מעטים אומנם היו המפקפקים ביחס לדרך הציונית במציאות החדשה.

מהוויכוחים יצאו יותר חזקים מאשר לפני כן. קיבלנו את המציאות החדשה, מעשינו ותפקידנו בהכרה ברורה.⁴⁵

ביטוי נוסף למחשבות והרגשות של איש התנועה אנו מוצאים בעתון הריבון
מראשית ינואר 1940 :

...כאנו לארץ הסובייטים לא על־מנת להינאר, אך קסמה לנו המציאות
אותה ראינו, ולמרות הכל רצינו לתת יד ולעזור. רבים רצו להתפטר
מהשומרוניות המעיקה, שצמחה לתוכנו בצורה שורשית, אני זוכר את
התלכטויות שהיו לי בהיותי ברובנה, וההחלטה לצאת לקיבוץ. כולנו קשורים
כל כך חזק באידאולוגיה שלנו ובהיי קיבוץ, שלא נוכל להיות אחרת!
במסגרת הסובייטי הושפענו מהצד האנושי של אנשים פשוטים, וחרדנו שלא
ייעשה להם עוול, דומני כי המסטר יישע, מיסום שהוא דווקא מתחשב יותר
מדי באדם. היינו מוכרחים לצאת מהסובייטים, אולם עשינו זאת בלב כבד."

כמכתב שנשלח מהתנועה הראשית בוויילנה למזכירות הקיבוץ הארצי בדצמבר
1939 אנו קוראים :

...עניין הלימודים באיזור הסובייטי נתפך לבולמוס; פתחו המון בתי
ספר, כלליים ומקצועיים. התחילה זרימה המונית ללימודים. והנה דווקא כאן
בא הכשלון הראשון. לא קיבלו את כולם. התקבלו רק בני איכרים, פועלים עם
האכחות, ובדקו דברים בקפדנות. מכאן הקימו על שטחי חיים אחרים, נוכחו
לדעת, שעקב המבנה הכלכלי המיוחד שלו, נכוננו לציבור היהודי חיים די
קשים שלא באשמתו. מכאן שההתלהבות חלפה.

האנשים שלנו, אשר הועמדו בפני חיבון מצפוני, באים למסקנה: אנחנו
בכל זאת צודקים.

בצבא האדום רואים הרבה קומאנדירים יהודים. החייל הפשוט עונה על
השאלה באופן טבעי: היהודי הוא יותר כשרוני. אינו מסתכל על תופעה זו
דרך מיתקפים של שנאה גזעית. אולם היהודי הפשוט באיזור הסובייטי,
וביחוד החבר שלנו, הנפגש עם הקומאנדירים, והנה הוא רואה שאינם יודעים
אדיש, רופאים יהודים ואינם יודעים לקרוא עתון באדיש, אותו הדבר גם
עם כל הפקידים היהודים, אשר אתם נפגשים. מדוע אינך יודע אדיש?
נשאל קומאנדיר אחד. מי שרוצה, דברים אלה יכול לנסוע לבירווינג'אן,
ענה.

...אומנם איציק פפר, אשר הופיע בביאליסטוק, הוכיח שאין התבוללות אצל
היהודים; להיפך, מתפתחת ספרות יהודית, ישנם סופרים יהודים וכו'.
אולם החבר שלנו, למרות הוכחות אלו, אינו מאמין: חרש שזה שקר."

התיאור הנ"ל, המאפיין את התייחסותם של חברי התנועה למשטר, מקבל
משמעות מיוחדת על רקע כמה עובדות אחרות המתוארות באותו מכתב:

...בנימנסיה התקיימו הצבעות — איזו שפה תהיה שפת ההוראה. תנוכת
התלמידים היתה — אדיש. ההורים באסיפותיהם חרשו רוסית. בקובנה,
בנימנסיה הגדולה לשעבר, אשר לונדים בה 1000 תלמידים, התקיימה אסיפת
הורים והשתתף בה פוליטרוק אחד, אשר הוכיח ששפת ההוראה במוסד זה

הוויכוחים האידאולוגיים בריכוז הווילנאי

צריכה להיות אידיש, 80% מההורים הצביעו בעד רוסית. בבית-הספר בגורדנה 50% של ההורים הצביעו בעד אידיש; והן יש לזכור שהורים אלה הן תולד שלשום היו עוד ציונים, במקרה הנדיר אידישיסטים בונדאים.²¹

ועוד:

...אין אנו מאוכזבים מאנשים שלנו. רבים המקרים שהבוינו התווכחו באופן גלוי עם הפוליטרוקים. בנימנסיה העברית כבואליסטוק ביקר פוליטרוק אחד ושאל את המנהל, בנוכחות התלמידים, לאילו הסתדרויות השתייכו התלמידים. המנהל הכחיש וענה: לשום הסתדרות! כמה חברה שלנו והודיעה: לא נכון הדבר; אני השתייכתי להסתדרות „השומר הצעיר“. לאחר זאת הפוליטרוק הודיעה החברה שלנו למנהל, שלא יפה ולא מוסרי הוא הדבר להכחיש קיומן של תנועות בוער ציוניות בנימנסיה עברית.

...לא רק אנחנו, אלא כל הציונים המגיעים לכאן (כלומר, לוויילנה) וכן אלה הנשארים שם, עונים אמן אחרי האימרה, שאכן „השומר הצעיר“ עמד בסכחן הקשה ביותר שבקורותיו ויצא וגם הנצחון בידי.²²

הקשר עם התנועה בארץ-ישראל היה רופף, אולם לאחר שני המכתבים שהגיעו בשם ההנהגה הראשית לוויילנה לוועד הפועל של הקיבוץ הארצי במרחביה, באה תגובה עלידי מכתבו של מאיר יערי. הוא משובת את ההתארגנות של התנועה ואת הנאמנות השומרית שהתגלתה בתנאים קשים ביותר, אם גם היו פה ושם אבידות. ברל כצנלסון התנבא להכחשות בקרב שורותיה של תנועת „השומר הצעיר“, והנה ענה לו מ. י. ב. „דבר“, תוך ציטוט המכתבים שהגיעו לוויילנה, המעידים על עמידה איתנה בכל הנסיבות, בעוד שדווקא בנסיבות טראגיות אלו, בראש המתכחשים והמסתגלים הלכו אותם היהודים אשר בארץ שייכים למחנה הימין. אולם לדעת מ. י., במכתב השני שבא לוויילנה —

...ישנם סיכומים שעוררו בלבנו ספקות באשר לדרך בה בחרתם לשמירת המסך תנועתנו בשטחי הכיבוש. הננו מתנחמים בכך שישנם אידישנים בדרך הביטוי וכן נשאר מקום לאי-הבנות.²³

אנחנו נפסח על שורה של בעיות שבאותו מכתב שאינן שייכות לנושא שלנו, כגון שיתוף-הפעולה עם „דרור“ ו„הגרש הכללי“, ההתנגדות לעזיבת חברי ההנהגה הראשית את וילנה תוך עלייתם ארצה, ועוד. מבחינה רעיונית-פוליטית מכיל מכתב זה תדריך:

...באנו למסקנה שאין מקום לחיסול התנועה באיו צורה שלא תהיה מוכן לנו שהוא כמילא הצטמצם. בוודאי יפלו הרבה קורבנות. תהיינה בוודאי תופעות של בגידה ופרובוקאציות. אך מחתרת איננה מושקע והיא תובעת ריווקו ומסירות-נפש. לא נוכל לנהוג כמו מדינות ידועות, שנכנעו כלי ירייה מרוב פיקחות תכסיסית ואסטרטגית. מי שמוכן להתחסל ללא כל התנגדות, הוא מאבד לא בלבד את העולם הזה, אלא גם את הזכות להתנגד ולפרוץ מחדש כבוא השעת. אנחנו לא נלך בעקבות תנועות הפועלים בגרמניה. נשבענו לא אתה שלא נלך בעקבותיה. היו לנו בשנים האחרונות, בתנועת

הפועלים, דוגמאות של מלחמת גבורה, אומנם והיאבקות הזאת לא פעם נגמרה באופן טראגי, אך זאת היא הדרך היחידה של תנועת משחררת, לקראת מוצא. זאת היא הדרך של „שבע פעמים ניפול ונקום“⁴¹.

קשה להבין למי מכוונים הדברים. יש להניח כי הם באים רק לחזק את עמדת ההנהגה הראשית בוויילנה. כי הרי איש לא חשב על „חיסול התנועה באיוז צורה של תהיה“ עוד בדצמבר 1939, במכתב בוויילנה למרחביה שכבר הזכרנוה, כתוב:

...אנו ממשיכים בעבודתנו. מאז המכתב הראשון ועד היום הזה התבהרו הסיכויים אשר נועדו לתנועתנו בברית-המועצות. אך אתמול שידר הראדיו הלבובאי הרצאה על האויבים הפנימיים באיוור הכיבוש, והואיל להוביר במיוחד לאחר התנועה הפאשיסטית האוקראינית, ה„בונד“, „המורח“, את „השומר הצעיר“.

...לפי יצעה לא היו מאסרים מיוחדים של ציונים, פרט לבולטים שבין המנהיגות. ברם, מאסרים המוניים לא היו.
...אולם החבל מתהדק גם מסביבנו. בקובל ובליצק, בביאליסטוק ובסלונים פוזרו את הקיבוצים.

ואילו במכתב הבא, מראשית ינואר 1940, שעליו באה תזכורתו של מ. י., אנו קוראים בנושא זה של המשך קיום התנועה:

...אין ספק שאנו מצויים כבר כעת בבירורים יותר יסודיים. האם עלינו להתכונן, ובאיו צורה, לפעולה ציונית בכלל בברית-המועצות? היות רצוי לשמוע בנידון זה גם את חוות-דעתכם.⁴²

אכן מכתבו של מ. י. לא בא לבקר מה שהיה, או עמדות שנקטו, אלא הוא תשובה לפניית ההנהגה הראשית לקבל חוות-דעת בעניין הפעילות במחתרת בברית-המועצות. בסעיף ה', במכתבו המוזכר של מ. י., ניתנת הוראה פוליטית ברורה על אופי פעולתה של התנועה במחתרת:

...במידה שזה יהיה תלוי בנו, עלינו לנקוט בעקשנות בקו של נאמנות לציונות ולויאליות למשטר. קראתי את מכתב הברכה לקיבוץ „עמיר“ עם התייחסות כמה מחברי ההנהגה הראשית, שנתפרסם ב„דבר“, עם הנוסח של שמד בשביל שטח כיבוש אחד והעמדה בשביל שטח כיבוש שני. הציונים מחולקים בצדק ויושר, מתוך שמירה על שיוויון-המשקל. אל לכם לסטות מהקו אשר נקטנו בו כל אותן השנים, ואשר אנחנו נקוט אותו למרות כל הסבל שבמחתרת, אל תיתפסו אחרי מחשבת-קלוקל, שלא להבחין בין שני שטחי הכיבוש. ייתכן שדווקא בשטח של „השמדה“ יתנו לנו לעבוד ולעלות, כדי שלא ישאר אחרינו שריד ופליט, ובכל זאת לא נוזה בשום פנים את גלות רוסיה עם גלות היטלר, תבעתם במכתב הראשון את המלחמה הפוליטית על הכרת הציונות ברוסיה, ותגנו אתכם בחביעה הזאת. אך מי שמתכוון למלחמה זאת, עליו להרחיק מלבו כל מרידות ומיטטמה.⁴³

ראויה לציון התמימות בשני משורים: א) כי משטח ההשקפה יתנו לעלות ראשיתו לעבוד על-מנת שבדרך זו, "לא יישאר שריד ופליטה" (ב) התביעה למלחמה פוליטית בברית-המנדט על הכרת הציונות ברוסיה. יש לקחת בחשבון כי התמימות הזאת הייתה נחלת הכול, וגם בוויילנה לא ניערו כי משטח הכיבוש הנאצי תבוא תשומה פוזית טוטאלית, כפי שאכן נעשתה.

ערות מעניינת לכך הוא הוויכוח על הרכב מזכירות, "החלוק" בוויילנה, שהרכבה נטיש כפי שהיה עוד לפני המלחמה. אנשי, "השומר הצעיר", שתחו את רובה של האוכלוסיה הכלוצית בוויילנה, לא הסכימו שהרכב יהיה של שני נציגי, "הקיבוץ הבאווארי" ורק נציג אחד של, "השומר הצעיר". הם ביקשו להוסיף נציג אחד, ולו בדעה מיעוט, וביחד עם זה הבטיחו, שעם תום המלחמה יסכימו להוור ליחס הכוחות הקודמים, כפי שהיו בפולין, וכמובן בתוך היהדות והתנועה בפולין.

יש להניח כי פרטוקול מהבירורים הרציוניים בריכוז וילנה מן ה-10 ומן ה-18 בנובמבר 1939 הגיע למרחבות, משום שמכתבים שיצאו לאחר תאריך זה נתקבלו בארץ-ישראל, אי-אפשר היה לחשוך בצמרת התנועה, כי לא הייתה להם הבחנה בין שני שטחי הכיבוש. גם מבקרי החריפים של המשטר הסובייטי ידעו יפה את ההבדל. אולם מרירות הצטברה מתוך פגישה עם המציאות היהודית בברית-המועצות, עם היחס לתנועה מצד השלטונות. לפיכך אפשר להבין את מ.י. מאמר כתב נגד, "משטמה", אולם קשה להבין למה היו טענות נגד מרירות, אלא אם כן נבין את הלך-הרוחות ששרר אז בקיבוץ הארצי בנושא היחס לברית-המועצות.

במועצה הראשונה של הריכוז בוויילנה, נקבעו הערות רעיוניות-יסודיות המחייבות את הפעולה של התנועה במשטר זה.⁴⁴

גם במועצה השנייה (מארס 1940), העלו החברים את הבעיות הכאובות של העבודה במחתרת, החל משאלת הסיכוי ההיסטורי, וכלה בכפייה הכספית. אך אחת היא הדעה: "יורדים למחתרת".⁴⁵

ובתשובה לאותו מכתב של מ.י. נכתב:

...בראש וראשונה הגנו רוצים להדגיש שלא נתפסנו למצבירוח ליקווים...
דאטוריים באיוז צורה שלא תהיה. ראינו, והגנו רואים גם עכשיו, את קיום התנועה באיוור הסובייטי, מלבד בשאלה ציונית כללית, גם בשאלת כבוד ומבחן עבור התנועה שלנו. הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. יורעים אנו שעלינו להיות מוכנים לקורבנות בנפש, על כל גוניהם הידועים, אך לא נירתע מפניהם והגנו מוכנים לשאתם ללא כל היסוס ופקפק. נכונות זו הוכיחו ומוכיחים לא רק החברים המרכזיים, אלא גם חברים רבים מאוד מתוך "השורה".

הגנו גאים על הנכונות הפנימית תזו השוררת אצל חברינו, ועוד יותר מזה על התנועה שלנו, אישר ידעה בדרכי החינוך שלה למצוא את המזיגה הנפלאה של ציונות וסוציאליזם, ולשמור עד כה על כל הערכים הרעיוניים שלנו. ודווקא משום כך הפתיע אותנו מאוד מכתבו של מאיר, ובייחוד הרוח הנושבת מבין השורות ביחס אלינו. אומנם ייתכן שיהיו בינינו חילוקי-דעות

באשר לתכסיס זה או אחר, תכסיס אשר יכול אומנם לפעמים לקבוע את גורל התנועה בכלל (רמז להסכם ריבנטרופ-מולוטוב — מ.צ.), אולם מניין ועל סמך מה היקשת עלינו שעומדים אנו „לנהוג כמו מדינות ידועות הנכנעו בלי יריה, מרוב פיקחות תכסיסית ואיסטראטגית“... „המוכנים ללא כל התנגדות“... וכי'?

נדמה לנו, שביסוד הדברים הננו מאחדים, ואילו בשאלות התכסיסיות קיימת אי־הבנה בינינו, תבאה מתוך חוסר מידע מספיק אצלכם מהתרחש כאן.¹⁶

כמזכר בראשית הפרק, ב־19 בספטמבר 1939 נכנסו הסובייטים לוויילנה, אולם שלטו בה אך ורק עד ה־26 באוקטובר אותה שנה. ב־28 באוקטובר נכנסו הליטאים לוויילנה ומכיבתה ונישאו עד מתצית יוני 1940, כאשר הצבא האדום כבש את כל ליטא והשליט את המישטר הקומוניסטי בכידוניו. אולם חברי התנועה כבר ידעו מהו המישטר הסובייטי, לא רק משהייתו בוויילנה במסך 6 שבועות, אלא גם מהיותו בשטחה של פולין המזרחית, מאז פרוץ המלחמה. עם כניסת הסובייטים לשטחים החדשים, האמינו חברי התנועה כי עובדה קיום תנועה ציונית חזקה ובעלת מסורת עלולה, במידה רבה, לשנות את יחס השלטונות לציונות בכלל, ועל כן קבעו כי על התנועה להופיע בגלוי כתנועת נוער ציונית אשר אינה עומדת להתחסל ולהתבטל, אלא להיפר, כמובן, לתמידיד בקומה מתוך יחס לויאלי ואוהד למישטר החדש.

מישום כך, עד הרגע האחרון, כלומר עד הרגע שהשלטונות התחילו לאיים במסקנות, לא פוזרו הקיבוצים ולא נמגרו מוסדות התנועה, אגב, תנועה „השומר הצעיר“ דרשה מד"ר קליינבוים, יו"ר התנועה הציונית, לנקוט אותה עמדה, אך לא היתה היענות. זו היתה העמדה שהנתתה את התנועה בשלב הראשון של הכיבוש הסובייטי, ואילו בשלב השני, כשהתברר שיש צורך להודות פן יקדימו השלטונות, הוחלט ללכת בדרך פעולה מתחרתית.

בהחלטות הפוליטיות שנתקבלו במועצת התנועה, שכללה את הריכוז בוויילנה ואת נציגי התנועה בליטא, נאמר בין היתר:

...ואם כי היהדות בברית־המועצות זכתה בשוויון־זכויות אזרחיות, לא הגיעה להבראה כלכלית וחברתית שלמה. לא הצליח הנספח לריכוז טריטוריאלי בבורובידיג'אן. ההתבוללות הולכת ומתרחבת והתרבות היהודית נמצאת בירידה.

א. הסיכוי היחידי לפתרון יסודי ומלא של השאלה היהודית בברית־המועצות הוא אך ורק בהכרת הקשר ההיסטורי והעמדי המשותף בין יהדות רוסית הסובייטית לבין יתר חלקי היהדות, ושיתוף טאמציית בתנועת הקהות הלאומית ובבניין הציוני בארץ־ישראל.

ב. הננו מאמינים שעם שינוי המסיבות הפנימיות והגורמים החיצוניים עתידה רוסיה המועצתית להכיר בשאיפות הלאומיות של העם העברי ובהכרת ריכוזו בארץ־ישראל.

ובפרק „החלטות כלליות“ אנו קוראים:

א. המלחמה הנוכחית הינה תוצאה מסתירות המשטר הקאפיטאליסטי, שהביאו להתנגשות האימפריאליזמים.

ב. העם היהודי חייב להימנע מהשתתפות בהתנגשות זאת, ליטור על עצמאות הספעתו הפוליטית ולא לשפוך דמו בשדות זרים.

ג. גם כיום לא נתעוררה עמדתנו היסודית לברית-המועצות, המתבטאת ביחס חיובי למפעלה הסוציאליסטי ובביטחון של תופעות חברתיות, פוליטיות ותרבותיות בתוכה.

ד. במלחמתו לשיחרור לאומי מלא נמצא העם היהודי בחזית אחת עם מעמד הפועלים הבין-לאומי, הנלחם על שיחרור עם ואדם, על הגשמת הסוציאליזם.¹

בהחלטות הנ"ל בולטת הנאמנות לעקרונות היסוד לגבי הפתרון הציוני גם במסגרת המשטר הסוציאליסטי, והאמונה התמימה כי אומנם יחסו של המשטר הסובייטי נובע אך ורק מגורמים אובייקטיביים חיצוניים ופנימיים (חיצוניים — קצור, פנימיים — אריהבנה), ועל כן צפוי שינוי עם השתנות התנאים האלה. לעומת זאת נקטה בהחלטות הכלליות עמדה שונה מזו של הקיבוץ הארצי לגבי אופיה של המלחמה, והשתתפותו של העם היהודי בה.

...נראה כי קיים יסוד מספיק לקוות כי שינוי בקו הפוליטי הפנימי והחיצוני בברית-המועצות יביא להכרת התנועה הציונית מצד השלטונות. הארץ הזאת, בה ניתן הופש לפיתוח התרבות הלאומית לכל עם גדול כקטן, לא ייתכן שתעמוד לאורך ימים בהתנכרותה לתנועת השיחרור הלאומית היהודית. בקלות ועד מהרה יבוא אז בקרב היהדות הרוסית המיפנה הפנימי היסודי לישאלות הציונות, ויחדש הקשר הלאומי החזק עם העם והתנועה תהיה.²

דיוקא המשפט האחרון בקטע הנ"ל, המיפנה הפנימי ביהדות, התגשם. אולם, הוא לא בא בעטיו של שינוי יחסו של המשטר הסובייטי לציונות, אלא למרות הקשחת קו ההתנגדות לציונות.

באותה המועצה הכללית של התנועה בווילנה, אשר עסקה בהתוויית הדרך להתפתחותה של התנועה בכל חלקי הכיבוש ובמיוחד בשטח הכיבוש הסובייטי, נאמר:

...האידאולוגיה היחידה המסוגלת לקיים תנועה ברוסיה הסובייטית היא האידאולוגיה הציונית הסוציאליסטית העקבית. לכן מובן מדוע חלקים ידועים בתנועה הציונית התקרבו להסקפה הסוציאליסטית בימים אלה. אי-אפשר ליצור בקרב הנוער ברוסיה תנועה שתהיה עוינת למפעלה הגדול, תנועה כזאת תקבץ בתוכה רק דגגראטים. רק דבקות גדולה בעם, ואמונה בסוציאליזם וברוסיה שתמצא סוף-סוף את דרכה אלינו, רק אמונה כזאת יכולה לקיים בברית-המועצות נרענים במחתרת.

...תשאלה העיקרית היא שאלת המסגרת החדשה של התנועה. מה תוכן

פעולתה בתנאים החדשים?

...כימים הראשונים לכניסת הצבא האדום רוחה אצלנו הרעה כי יש לעשות את הכל, עלימנו להעמיד בפני השלטון החדש את עובדת קיומה של תנועה ציונית, שאינה רוצה לוותר על דרכת הרעיונותיה. אמרנו שיש למצוא את הדרך לשלטונות החדשים, להעמיד בפניהם את תביעותינו: ראשית כל, רשות לעלויות פליטים; שנית, קיום קיבוץ הכשרה ועוד. חשבנו גם על כינוס ראשי הציונות, שידון בשאלות השעה. ...התברר לנו, כי אין על מי לסמוך. ...לעתים שאלנו את עצמנו: האם לא היינו צריכים לעשות פעולות ידועות לבד? למשל: כיתות תלמידים בבתי-ספר "תרבות", לא לעזוב קיבוצי הכשרה, למרות הפקודה, גם במחיר מאסרים וכו'. בקיצור: האם לא היה צריך להביא להתנגשות שהיתה נורית סערה רוחות בציבור היהודי?

קשה עתה לחרוץ משפט. מכל מקום ברור לנו עכשיו, כי יש נוקדם ומאוחר, טוב שדאגנו קודם כל לביצור הפנימי, אך יש לראות גם את המאוחר — את הדרכים לפעילות ציונית בין העור והציבור. ברור היה, שאי-אפשר לקיים תנועה על פעולה פנימית בלבד — מן ההכרח למצוא את הדרך למלחמה על הרעיון.

...הגנו מסכמים את מחצית השנה ובלבנו הרגשה שהגנו פותחים דף חדש בתולדות התנועה, הגנו יורדים למחתרת: עם כל ההרגשה הקשה בקביעתנו זו, צריכה ללוות אותנו גם הכרת ודעור. כל תנועות השיחרור הגדולות עברו את המחתרת: תנועת הפועלים בגרמניה — בימי ביסמארק; וכן ירדה לתוכה, בימינו, תנועת השיחרור הרוסית — ואף לחמה עשרות בשנים במחתרת.⁴⁷

המרצה הנ"ל התווה, למעשה, כשם ההנהגה הראשית של התנועה, את קו ההתנהגות של חבריה בשטח הכיבוש הסובייטי. האישור לירידה למחתרת לא נתקבל בצורה חלקה, משום שהמידע עמדה בפני מדריכי התנועה הבעיה הקשה של קשיית הנאמנות הציונית עם המצפון הסוציאליסטי והיחס האוהד לברית-המועצות. אך היתה הסתייגות חריפה מלקשור את ייעודה של המחתרת התנועתית עם רגשות אנטי-סובייטיים, שלפי הערכת חברי "השומר הצעיר" היו נחלת חוגים וצירי בורגניים. מכאן גם הדגש, שרק מלחמה נגד אנטי-סובייטיזם יכולה להיות גורם מיטכנע לגבי יהדות ברית-המועצות עצמה, ובכך יש גם הסיכוי שהשלטונות אוסמם יכירו בציונות ברבות הימים.

...ההכרה והאמונה כי יש עתיד להמשיך הציונות ברוסיה, מהיבנות אותנו לפעולה במחתרת, מתוך הכרה ברורה שאין המחתרת הזו מכוננת נגד המישור הסובייטי.⁴⁸

מכאן התפקיד המיוחד של "השומר הצעיר" להקים את הגשר אל יהדות ברית-המועצות, ומכאן המסקנה הכרוכה, כי:

„השומר הצעיר“ יפעל בברית-המועצות בעיקרה פעולה עצמאית. שיתוף-פעולה אפשרי יזאת רק עם גופים ציוניים שיחסם לשלטון הסובייטי הוא לראוי.”¹⁰

במכתב ששלחה ההנהגה הראשית למרחביה מסופר, כי בגרעיני התנועה הציונית בשטח הכיבוש הסובייטי מדובר הרבה על סגנון חיים של „נארוזניה“ וליהי, כלומר הקרבה ועזרה בין החברים. הוחלט על התנגדות ללימודים בבת-י-ספר גבוהים, פרט לרצאים מהכלל. הקשר לארץ והרבהות ברעיון הציוני מתבטאים לא רק בעבודה חינוכית פנימית, אלא גם בתרומה עצמית לקרן הקיימת לישראל (25 קופיקות לחודש). לאחרונה נאספו 285 רובל על-ידי חברי התנועה בשטח הכיבוש הסובייטי והועברו לוויילנה עם מכתב ללשכה הראשית של הקרן הקיימת בירושלים. בחתכנסות התנועתית דובר גם על פעילות הקקיל בציבור, למרות שזה כרוך בסיכון רב.

במליאת ההנהגה הראשית, שהתכנסה בשטח הכיבוש הסובייטי, דובר על הצורך בבריקת האפשרויות של פעולה בפנים רוסית. לפי השמועות שהגיעו, יש יסוד להניח כי הגחלת הציונית עדיין לוחשת. הוחלט לשלוח לפנים רוסית עשרה שליחים, לבדוק את המצב. הם מבקשים גם מהארץ (כלומר ממרחביה) להיוודע אצל חברי „החלוץ“ בעבר על התנועה החלוצית שהיתה ברוסיה המועצתית. על מרכיבים וכו', ולהעביר את האינפורמציה לוויילנה, על-מנת שיוכלו להעבירה הלאה לשטח הכיבוש הסובייטי לחברי התנועה. באותו מכתב מסופר כי בפגישת מליאת ההנהגה הראשית היה דיון על יחסנו לברית-המועצות ונתקבלו החלטות, אולם אלו לא הגיעו לוויילנה. כותבי המכתב מציינים, כי בדיון מצא את ביטוי היחס החיובי לברית-המועצות. היה חיוב של הפליטיקה החיצונית שלה, המנצלת את הניגודים האימפריאליסטיים, תוך שמירה על גייטראליות, ושל הכלחמה בפנילאנד. הודגשו גם תצליים, אולם ההצעה על ביטוי הביקורת נפלה, מתוך הנמקה שאין הביקורת נוגעת בדברים יסודיים, ולכן אין חובה לבטאה בהחלטה כללית ורשמית.

במכתב המוסר, שנשלח לוויילנה, מציינים הכותבים כי למרות השותפות הרעיונית עם חברינו בשטח הכיבוש הסובייטי, ולמרות העובדה שבדרך-כלל הגנו מאוחדים בהערכת ברית-המועצות, לא נראית לנו לנכונה השטטת הפסקה על הביקורת שלנו, בפרט שההשטטה לא היתה מקרית, אלא מנומקת. במכתב כתוב: „יש חשש של התפתחות בכיוון החלוץ המעמדי ברוסיה“, ועוד: „לא נראית לנו למעצלת הגלורפיקאציה של נארוזניה-וילית, כי יש לזכור שההוים רובצת בינינו ובין גו. הטורריסטית. הגנו מוצאים להכרחי להעיר להם (כלומר, לחברים בשטח הכיבוש הסובייטי), כי גו. איננה יכולה לשמש לנו סמל, וכי הדבר יכול להטעות ולהזיק“.

אנשי וילנה מדגישים את הצורך בפעילות הציבורית בשטח הכיבוש הסובייטי, בנוסף לביצור הפנימי של התנועה, אולם אין הם תומכים ברעיון לשגר משלחת של עשרה אנשים לפנים רוסית. מוטב שיצאו 2-4 אנשים, לשני מקומות כדי לתור את הארץ.

...הענו מאוחרים, כמובן, בהגשת ההשיבות ההיסטוריות הגדולה של המפעל הזה, ורואים בו את אחד המכחשים המכריעים של אמת התנועה בימים יבוא.
קיום התנועה ברוסיה המועצתית והמשך פעולתה מחייבים את כולנו למעשים.

בהקשר לזה הם תובעים שיבוא שליח מהארץ דווקא לשטח הכיבוש הסובייטי, וזה יותר חשוב מאשר השליחות לווארשה או לוויילנה, המכתב מספר, כי את הידיעות על פעילות התנועה בשטח הכיבוש הסובייטי קיבלו מסלית מיוחד שבא משם.

ישבנו אתו שעות על שעות, בלענו כל מלה שיצאה מפיו. במעשה שלנו בוויילנה, שבה שמענו את דברי השליח, היו רגעים שנדמה היה לנו כי שומעים אנו את פעמי ההיסטוריה, ברגע כזה העז מישהו לחזק את שליחותנו לגבי יהודי רוסיה, ואז נולדה ההלצה על הקן במוסקבה וההנהגה הראשית בסיביר.

הד לויכוח הפנימי, או יותר נכון לאותה הרגשת הציון ביחס לברית המועצות, אנו מוצאים בעתון הריכוז (היומן) בעקבות הסכם ברית המועצות-פולאנד.

ראשית כל רוסיה השיגה את סבוקטה: בעוזן בגבולה הצפוני ובפרט בלנינגראד, שינוי הגבול בקארליה ובאזור אגם לאדונה, עד מעבר לקו מאנרהיים. רכישת איים בלשונותיים הפינית, וחצייהאן, נותנים לרוסיה את השליטה בצפון, במורחו של הים הבאלטי.

שנית, ברית המועצות הוכיחה כי כוחה הצבאי רב, כאשר התגברה על קו מאנרהיים. היא הסתפקה בתנאים שיבטיחו את בטחונה, ונמנעה מכניסה בלתי-אמצעית למלחמה לצידה של גרמניה.

...ואם כן, למה השמחה איננה מלאה. באשר לא רק אנחנו שמחים: שמחים גם הגרמנים. הנצחון הרוסי מביא (אם כי בדרך אמצעית) טובה להיטלר. העתונות הגרמנית צוהלת — יש כנראה סיבה לדבר. אומרים כי עכשיו תוכל רוסיה למכור יותר חומרי-מלחמה (בפרט גזס) לשכנה המערבי. נאמין כי רק זאת.¹²

הד מארץ-ישראל על הבירורים בריכוז הווילנאי על גורלה של הציונות ברוסיה אנו מוצאים במכתב פרטי ישלח אחד מחברי ההנהגה הראשית בפולין-שלפני המלחמה מארץ-ישראל לוויילנה:

...לא הצלחתי עד כה להשיג את העתקת דבריכם בשיחה על גורלה של הציונות ברוסיה. הדפים עוברים מיד ליד וההתרשמות היא שמוקד מאוד, אומרים: לא איבדה התנועה את שכיחה; למרות האסונות שעברו עליה, לא איבדה את שיווי-המשקל. יתר על כן, החריפה המחשבה וחושלה האמונה בכור הנסיונות המרים. כשקראתי את המכתבים, עמדו דמועות בעיני, הדברים עשויים להשיב את הנפש, ואם כי ודאי ייראה הדבר מוזר בעיניכם, אגיד מה שכלב: העידוד בא בוויילנה אלינו, גם זו דיאלקטיקה, על כל

פנים: לא פחת זקוק כל אחד מאתנו לעידוד מכב, מאשר כל אחד מכם לעידוד מאתנו.¹⁰

עם כיבוש ליטא על ידי הצבא האדום המשיך, כאמור, הריכוז בוילנה להתקיים על מאות חבריו. עוד בראשית מארס 1941, משמע תשעה חודשים לאחר הפיכת המיטטר, היו שני קיבוצים מאורגנים ועומדים על תלם: בפוניבז' — 60 חברים, בחוות ההקלאית — 30 חברים. לאחר מוצצת התנועה, בה תחלט על פיזור ולא על חיסול, התקיימה פגישה מאלפת עם ראשי המנהיגים של הקומוניסטים היהודים. הם פתחו את דבריהם בהבעת חזקה לתנועה, „השומר הצעיר“, שהקנתה לחניכיה השקפת עולם מארקסיסטית, אך הדגישו את שינוי פני המציאות שמשמעותה קץ העליה. הם יצאו לשכוח את העבר, ולהתרכז בעיקר בהשקעת כל הכוחות בבניין העתיד החדש, במולדת הסוציאליסטית. בדברי התשובה הנרגשים הסבירו החברים, שזו תביעה חסרת טוהר. הם הדגישו אומנם את נאמנות המחנה השומרי למשטר הסובייטי, אך עמדו על הפתרון הציוני לשאלת היהודים.

„שמעיה של הפגישה יצא לתהילה — ללא חיש של הפרזה — בכל רחבי המדינה. היא שימשה עידוד לכל נאמני הציונות, בשבילנו היתה פגישה זו מאלפת מאוד.“¹¹

יחד עם זאת, אין להתעלם מכך שהיה מיעוט שנשט את המחנה. על שני קיבוצים בעריסיה עבר מיסבר קשה באותם ימים, גילויי הרציוני של המשבר היה רעיוני, אם כי שורשיו היו חברתיים.

„רשיב דבקה החולשה דווקא באלה שכבר בראשית המלחמה מעדה גלגלם. הם היססו לעבור לוילנה ועשו „השבונות נפש“ ארוכים ומסובכים.“

בינתיים נפתח, עליפי הוראת השלטונות במוסקבה, פתח לעליה: אולם בר כבד המפיע חוק האזרחות החדש בליטא, שהיקנה את זכות ההתאזרחות לכל הפליטים, והחל מאבק נפשי ורעיוני קשה. הברירה היתה לקבל את האזרחות הסובייטית, המכונה שוויון אזרחי מלא, אך סתם את הגולל על העליה, או לוותר על האזרחות למען צל של סיכוי לעליה. ההכרעה לא היתה קלה, והרוב בחר שלא לוותר על סיכוי העליה.

עם הנהגת מיטטר המוצצות בליטא, פוזרו כל המפלגות שבטור ונעלמו מהאופק. קו „השומר הצעיר“ בוילנה היה היחיד, שהתחייב לפני המושל וביקש רשות להמשיך קיומו:

מדריכו המרכזי של הקו, אבא קובנר, קיים עם הממונה שיחת טקופה וגלוית לב. הלה שאל: האם מתן מעמד חוקי לקו משמעו התרת היגוד ליציאה מברית המועצות? א.ק. השיב בחיוב, והוסיף שחינוך זה יהיה מיוסד על נאמנות לברית המועצות, ועל התקוות שהעליה לארץ תזכר עלי ידי הסובייטים, כזכות היהודים לריכוזם במולדתם ההיסטורית. בסיכום השיחה ניתנה ל„השומר הצעיר“ הרשות להמשיך בפעולתו. היה זה האירגון הציוני היחיד שקיומו הותר. בהמשך הזמן, משהורעו התנאים הפוליטיים, החליטה

ההנהגה בעצמה לפזר את הקן. התנאים שנוצרו לאחר־מכן היוו את עיקר כוחה של התנועה בימי המחתרת האנטי־נאצית בנינו וילנה וביירות.²⁰

הצו שאסר את פעילותם של אירגונים ומפלגות, פרט למפלגת הקומוניסטית ואירגונים המסונפים לה, פורסם ב־1 ביולי 1940. השאלה הגורלית והנוקבת שניצבה לפני התנועה במחתרת היתה: התקום משמרת מלוכדת, שתוכל להעמיד על שכמה את העול ולשמור אמונים למסורת של „השומר הצעיר“ ולקו הרעיוני שלו?

הנועתנו במחתרת גילתה יכולת רצינית, נכונות נפשית רבה. היא הוכיחה כי כל קורבן לא ייקר לה למען קיומה ועמידתה. מתוך ההפיכה צמחו כוחות רבים לא שיערנום.²¹

התפתחות זו של הריכוז בוויילנה מצאה הר חוק גם בארץ־ישראל. במכתבו של מאיר יצרי, מסוף חודש מאי 1940, אנו קוראים תגובה על המכתב שהגיע מחברי ההנהגה הראשית בוויילנה, שלא השלימו עם התערות הביקורתיות של המכתב. מחדש ינואר ושנכתב על־ידי מ.י. בראש וראשונה מתייחס מ.י. לרמז הברור, שדובלט באותו המכתב המוזכר, לגבי הסכם ריבנטרופ–מולוטוב:

...הרי גם בארץ היה לנו ויכוח על ההסכם, והדיו הגיעו אליכם. גם כאן הזמן היה המוכיח הנדול. ומכיוון שהיסוד איתן, גתלבנו לאט־לאט הדברים והתנועה זורמת באפיק אחד.

בהמשך המכתב ישנו כחמאות למועצת התנועה שהתקיימה בוויילנה במאוס 1940 עם „הסיכום הנפלא של י.ש.“:

...שמחנו על קלף נצחון המהפכה, ואם כי שליטים עדיין בלי מצרים כוחות הרשע, וכמעט שלא נראית קרן אור אי־שם בקצה האופק, הריני מרגיש כבר עכשיו מעין שה־ראביב. על־פני חורבות של יחדות פולין, ובתוך החורבות עצמן, צצים מחדש קינו „השומר הצעיר“, וכן גם במחתרת הרוסית. אתם בוויילנה, האי ממנו צריכה לסרון השפעת הביטור, אל שני שטחי הכיבוש.²²

ואומנם התנועה הישלה כלים חדשים ותיכננה תוכניות לעתיד. מלחמת ברית־המועצות–גרמניה שמה קץ להתפתחות זו ושוכ צצו תפקידים חדשים במציאות שונה בתכלית. הוויכוחים הרעיוניים בריכוז הוויילנאי, ההתארגנות הסוערת בתנאים המשתנים בתוך וילנה עצמה, והעיקר — קיום המערכת הערכית־רעיונית בכל הנסיבות והתנאים — חיטלו את נאמנותם של כל אלה אשר פוזרו, ירדו למחתרת, ושמרו על הגחלת השומרית שנשארו אתם בדרך הקשה של המלחמה, המאבק האנטי־נאצי בניטאות וביירות, והעמידה בתנאים של התנכרות לציונות מצד המשמר הסובייטי, כליון והשמדת תחת הכיבוש הנאצי.

הערות

1. דב לוי, "ששה שבועות בסוגריים", גליל, ג', קיבוץ לתולדות יחודת פלין, הערך פיוס: מ. טרעקינסקי, אוניברסיטת תל אביב, עמ' 5 (217).
2. זליג גייצר, מתוך עדות, ארכיון, מורשת ע"ש מ. אנילביץ'.
3. דב לוי, שם, עמ' 8 (220).
4. מתוך מכתבו של מ. יערי, 28.5.1940, אל חברי ההנהגה הראשית בוויילנה.
5. אדם ראנד, "בימי מלחמה", עתון הקיבוץ הארצי בארץ ישראל, 31.3.1942.
6. ספר השומר הצעיר, כרך א', עמ' 446.
7. דב לוי, שם.
8. שם, עמ' 31 (243).
9. מכתב ז. ג. למזכירות הקיבוץ הארצי, מרחביה, 4.1.1940 (וילנה).
10. ז. ג., עדות, כנ"ל.
11. דו"ח מהדיון בריכוז וילנה על הנושא, התנועה הציונית אחרי חרבן פולין, 10.11.1939.
12. שם, מרדכי רוזמן, חבר קיבוץ העוגן.
13. שם, מרדכי בילוריי, עלה ארצה ונסטר בארץ.
14. שם, שמואל ברסלאב עבר בסוף 1939 לוארשה, שבשטח הכיבוש הנאצי, לפעול מטעם התנועה, היה ידיו של מרדכי אנילביץ' ומעצב דמותה האידאולוגית של התנועה בשטח הכיבוש הנאצי.
15. שם, אלכסנדר (ביאליסטוק), חבר קיבוץ בית זרע.
16. שם, יצחק זלמנסון, חבר קיבוץ עמיר.
17. שם, אפרים מסיבוב מנהרה, עתה בקיבוץ גור'דוד.
18. שם, יעקב ליסק מן פוזנן, ניסת במחנה בברית המועצות.
19. שם, מלך פוסטבסקי מן סוטבורד, כעת בחיפה.
20. שם, יעקב מסיבוב גזית, קן וארשה.
21. שם, מרדכי רוזמן.
22. שם, יצחק זלמנסון.
23. שם, י. שטיר, כעת בקיבוץ רוחמה.
24. פרוטוקול משיחת הריכוז בוויילנה, 18.11.1939, ארכיון, מורשת ע"ש מ. אנילביץ'.
25. שם, יעקב ליסק.
26. שם, ישראל מן ראדום, ניספה בשואה.
27. שם, ש. ברסלאב ניספה בוויילנה.
28. שם, אבא גורפינקל מן ציבוב, קיבוץ הורם, ניספה בשואה.
29. שם, יעקב מסיבוב גזית, בקן וארשה.
30. שם, אברהם דשנסקי בוויילנה.
31. שם, ישראל מסיבוב במבוק, קן וארשה, ניספה בשואה.
32. שם, זליג שנקמן מסיבוב אחות, כעת בקיבוץ דן.
33. משה בלוש מסיבוב משמר, קן וילנה, ניספה בשואה.
34. שם.
35. מתוך מאמרו של זליג, קיבוץ, "אחות", תחנה בדרך, פורסם בעתון מסעטקים שהופיע בריכוז, 16.9.1939.
36. זכרונות (כפולנית), 7.1.1940, עתון שהופיע בריכוז בוויילנה.
37. מתוך מכתבו של זליג גייצר, ההנהגה הראשית בוויילנה לוועד הסיוע של הקיבוץ הארצי במרחביה, 7.12.1939.
38. שם.
39. מכתבו של ז. ג. למרחביה, 4.1.1940.

40. מ. ישרי, מכתב לחברי ההנהגה הראשית של הסתדרות, השומר הצעירי בפולין, 10.1.1940 (נשלח לוויילנה), ארכיון מרחבית.
41. שם.
42. מכתבו של ז. ג. לוויילנה למרחבית, 7.12.1939.
43. מכתבו של מ. ישרי (ראה הערת 40).
44. א. ראנד, "בימי וילנה" (פרק בתולדותינו), קתון הקיבוץ הארצי, 31.3.1942.
45. שם.
46. מתוך מכתבו של ז. ג. למרחבית, 13.2.1940.
47. החלטות מועצת התנועה בוויילנה, 27.3.1940, ארכיון מרחבית ע"ש ש. רכב.
48. מתוך הרצאת אדם ראנד במועצת התנועה בוויילנה, התפרסם בעתון הריכוז הוויילנאי במעמקים, יוני 1940.
49. הרצאת י. שטיר, פורסמה בעל ששואות פולין, הוצאת הקיבוץ הארצי, מרחבית, 1940, עמ' קסח.
50. החלטות המועצה של התנועה בוויילנה, פורסמו בעל ששואות פולין, מרחבית, 1940.
51. מתוך מכתב למרחבית, 26.4.1940.
52. יומן ריכוז וילנה, 18.3.1940, ארכיון, מורשת ע"ש מ. אנילביץ'.
53. מתוך מכתבו של צבי פרגריסט (כיום צבי בן-חורין) לחברי ההנהגה הראשית, 8.3.1940, התפרסם ביומן הריכוז בוויילנה.
54. א. ראנד, "בימי וילנה", קתון הקיבוץ הארצי, 31.3.1942.
55. שם.
56. יומן ריכוז וילנה, 18.3.1940, ארכיון, מורשת ע"ש מ. אנילביץ'.
57. א. ראנד, שם.
58. מ. ישרי לחברי ההנהגה הראשית בוויילנה, 28.5.1940.

IN THIS ISSUE

Articles

- Israel Guttman in his essay probes the notions of **Martyrdom** (Kiddush HaShem) and **Sacredness of Life** (Kedushat HaHaim) from various aspects, especially from the historical one.
- Yehuda Bauer discusses a number of questions connected with Moshe Guna's arguments (in *Yalkut Moreshet*, No. 22) and his remarks to Alexander Donat's essay "A Voice from the Ashes".

Research

- Raoul Hilberg presents his investigations of the role played by the **Reichsbahn** in the annihilation of Jews during World War 2. In his work he uses authentic source material.
- Gideon Shlomo brings the last part of his research work on **M. Ghandi's relation to Jews, Judaism and Zionism**. Here he speaks mainly of the attempts made to carry on a dialogue with him on these subjects.
- Renato Spiegel publishes here his work on antisemitism in France between the two World Wars.
- Taxi Bachrach reviews the "**Volksische Bewegung**" in Germany before Hitler and its impact upon the Nazis.
- Moshe Teizik writes about the discussions and the ideological questions which agitated the members of **HaShomer HaTzair** gathered at the Vilno center.
- Eva Eszkoll-Vagman gives here part of her research on the attitudes and activities of the Jewish Leadership in Eretz-Israel in rescue operations of European Jewry during the Holocaust.

Testimonials

- We bring excerpts from writings by the late **L. Levité** (of Eln-Harod), one of the outstanding Leaders of the Kibbutz movement, who took part in the Zionist Congress held on the eve of World War 2 (August 1939) and continued his mission to Poland during the early days of Nazi occupation.
- **Ida Kaminska-Meron** of kibbutz Bet-Zera testifies on what happened to her during the war years in the **USSR**, in camps there and above all in **Kolkhoz** in Central Asia.